

מבגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

גיליון מיוחד בנושא:

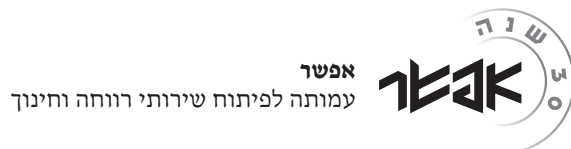
תרבות הפנאי של ילדים, בני נוער וצעירים בישראל

עורכים אורחים: ד"ר טלי היוש ופרופ' מאיר טייכמן

כרך כ"ו • גיליון 48

טבת תשע"ט – דצמבר 2018

יוצא לאור על ידי:



פנאי כתרבות ותרבות כפנאי: על חשיבותה של רצינות בחרושת הפנאי הקפיטליסטית

גלעד פדבה

תקציר

בעקבות הופעת ספרה החדש של טלי היוש, **פנאי רציני: על תרבות וצריכה אחרת בימינו**, מאמר זה מציע עיון ביקורתי ביחסים בין פנאי ותרבות בהווה החברתית המערבית בת זמננו. בעוד מושג התרבות מתקשר בבסיסו למערכת מאורגנת ומסודרת של הֶסְדֵּרִים וקודים של התנהגות, הרי שהפנאי משוחרר לכאורה מהתכתיבים של התרבות החומרנית; זאת מאחר שהפנאי נמצא לכאורה מחוץ להבניות החברתיות הקשיחות של יצרנות, רווחיות, יעילות ופיקוח, ונתפס כמחוז מבטחים, שבו אפשר להגשים מאווים גלויים וכמוסים ולחגוג נהנתנות בלתי מתנצלת. אך בהשראת ההבחנה של חנה ארנדט בין עבודה פיזית (labor) ועבודה תרבותית (work), מאמר זה בוחן באופן ביקורתי את "חרושת הפנאי" העכשווית כהארכה של שעות העבודה הפיזית תחת מסווה של משחקיות ושחרור, ובודק את הפוטנציאל החתרני הטמון ב"חוסר הערך" של פעילויות פנאי שאינן מניבות רווחים ומתנגדות בכך לסדר הקפיטליסטי. המאמר מציע מבט ביקורתי על הזליגה של הפנאי אל תחום העבודה תוך הכפפת פעילויות הפנאי לתכתיבי המסחור והרווחיות. הטלת הספק בפוטנציאל המשחרר של הפנאי המתועש מובילה אף לביקורת על מידת האוטונומיות של ההנאה שעליה מדווחים חובבי "הפנאי הרציני" ולהשערה כי השעבוד לפנאי ולתחביבים מייגעים אינו מבשר צריכה "אחרת" או משוחררת באמת.

מילות מפתח: חרושת התרבות, חרושת הפנאי, תרבות צריכה, נאו-מרקסיזם, פנאי רציני

לספרה החדש של טלי היוש (2018), **פנאי רציני**, יש כותרת משנה מעניינת: **על תרבות וצריכה אחרת בימינו**. כותרת משנה זו מבטאת את העניין המיוחד של החוקרת בהיבטים התרבותיים והצרכניים המשמעותיים והמורכבים של תעשיית הפנאי המודרנית. בכך היא מספקת הזדמנות לעיון ביקורתי ביחסים בין פנאי ותרבות בהווה החברתית המערבית בת זמננו.

תרבות מתקשרת בדרך כלל למערכת של ערכים, סמלים, אמונות, מנהגים, הרגלים, תפיסות עולם, ריטואלים, מסורות, זיכרונות קולקטיביים, מיתולוגיות ונוסטלגיות של קבוצה מסוימת. לפי יגאל עילם (2012), המרכיב הבסיסי בהגדרה של תרבות הוא יצירות האדם, בחומר וברוח, הכוללות כלים, חפצים, אומנות, מיתוסים, דת, ערכים, מנהגים, חוקים, ארגונים, מוסדות, מפעלים, שיטות פעולה,

מדעים וטכנולוגיה. למעשה, כל חברה היא נשאית של תרבות (culture carrier), מאחר שתרבות היא צורך חיוני של כל חברה ומספקת לה סימני היכר. מושג ה**תרבות** מתקשר בבסיסו למערכת מאורגנת ומסודרת של הסדרים וקודים של התנהגות. **בפנאי**, לעומת זאת, יש משהו משוחרר לכאורה מהתכתיבים של התרבות החומרנית. זאת מאחר שהפנאי נמצא לכאורה מחוץ להבניות החברתיות הקשיחות של יצרנות, רווחיות, יעילות ופיקוח. הפנאי, כתחום החורג מאילוץ הפרנסה ושגרת ההישרדות הכלכלית, הוא מובלעת של חופש, מעין מחוז מבטחים, מקום שבו אפשר להגשים מאויים גלויים וכמוסים ולחגוג נהנתנות בלתי מתנצלת.

פנאי פנטסטי, לא עקבי ובלתי סדיר

לפי הגישה הפונקציונליסטית של קנת רוברטס (Roberts, 1978), סטנלי פרקר (Parker, 1983) ורוברט סטבינס (Stebbins, 1992), יש לנתח את הקטגוריה של פנאי תוך שימת לב ליחסים המורכבים בין פנאי ומשתנים אחרים, כמו: עבודה, חיי משפחה, בחירה אינדיווידואלית וחופש. אך מנקודת מבטו של ולטר בנימין (Benjamin, 1955), לא ניתן לקבוע קווי גבול חדים וקשוחים בין פנאי ובין קטגוריות חברתיות אחרות. מערכות היחסים בין פנאי ותחומים אחרים הן חיות ומשתנות, והיחסים ביניהן לעולם אינם סטטיים או מקובעים.

לפי גישתו של בנימין, המעמיקה אל נבכי החוויה של הפנאי, יש להתמקד במשמעות הסובייקטיבית של הפנאי ולחקור אותו תוך התמקדות בתצפיות יותר מאשר בפרשנויות. לדברי כריס רוז'ק (Rojek, 1997), גישתו של בנימין אינה מצדדת בפיקוח על תופעות באמצעות אסטרטגיות ניהוליות. במקום זאת, לפי בנימין, מוטב להתעניין במיוחד בגלויים של חוסר עקביות (inconsistencies) ובאופי האפיזודי והקונטינגנטי של תופעת הפנאי המודרנית למשל. זאת מכיוון שלדעתו, המודרניות היא תיאור חושני וחומרי שהינו נטול קצוות ברורים וגבולות קשיחים. הכוונה היא להדגיש את האופי הבלתי גמור של החוויה המודרנית בכלל ושל ההיבטים חסרי הסדר, החושניים והמשתנים של חוויית הפנאי בפרט.

אך בצד העניין המיוחד שלו באי-סדירויות הגלומות בתרבות הפנאי, הדיון של בנימין על המודרניות עומד על כך שתרבות הפנאי צריכה להיחקר באופן שיטתי כחלק אינטגרלי מתרבות הצריכה הסדירה. לפיו, תעשיות האופנה, הצילום, הקניונים, הקולנוע, הרדיו ותערוכות הענק שהתקיימו בשנות העשרים והשלשים הם מוטיבים מרכזיים של פנאי בתרבות ההמונים.

בנימין הצר על המיליה העירוני, שכבר אין לו אופי של gemeinschaft (קהילה) והופך במקום זאת לנשלט על ידי יחסים אפיזודיים ובלתי אישיים שהם פנטזמגוריים במידה רבה (Rojek, 1997). המונח "פנטזמגוריה" מתייחס לסדרת דמויות ואסוציאציות אמיתיות או מדומיינות, המסבכות כל ניסיון להבנה פשוטה של ה"מציאות". לפי בנימין, בהשפעת המסחור, תרבות הצריכה וחוויית הפנאי הופכות לתערובת סמיכה של מציאות ופנטזיה. בדומה, לפי רוזלינד ויליאמס (Williams, 1982), תרבות הצריכה הקפיטליסטית היא "עולם חלומות" (dreamworld).

פנאי כעבודה, פנאי כמשחק

בעוד חיי העבודה בתרבות הקפיטליסטית מזהים עם "labor", העבודה הקשה של הוצאת לחם מן הארץ, הרי שתרבות הפנאי נקשרת לעיתים קרובות בתודעתם של ההמונים לנהנתנות, אסקפיזם ועונג נטול מחויבות. אך שעות הפנאי אינן בהכרח הניגוד המוחלט להשקעת עבודה ואינן זהות בהכרח לבטלה גמורה. שעות הפנאי אומנם אינן מזהות באופן ישיר עם "labor" (על אף שלל טרחות, סידורים ולוגיסטיקה הכרוכים לעיתים מזומנות בתכנון הפנאי והגשמתו), אלא מתקשרות לעבודה במובן של "work". בעוד ה-"labor" הוא עבודה לצורכי הקיום החומרי, הרי ש-"work" הוא פעולה לצורכי כינון תרבותי, דהיינו פעולה שבני האדם יוצרים באמצעותה זהות לעצמם ולקהילתם ומכוננים הגדרה עצמית שהיא מחוץ לצרכים הקיומיים הדחופים של עולם הפרנסה היום-יומי (Arendt, 1958).

אף שפעילויות הפנאי אינן פטורות מתנאי ה-"labor" הקיימים, היבט זה מוסווה באמצעות ה"משחקיות" שלהן, כמו גם באמצעות צורות אחרות של התנגדות לו, כגון: עצלות, חוסר רצינות ושוויון נפש כלפי הלוגיקה התעשייתית של תעשיות הפנאי והסחורות התרבותיות הפופולריות שהן מייצרות. המציאות של עבודה כמשחק (play-as-work) מאפשרת לבני האדם לבטא את עצמם באופן שאינו מתאפשר באופן רגיל בהוויית ה-"labor" של עבודתם החומרית השגרתית והיום-יומית (Tinkcom, 2002).

אם כל מה שבני האדם עושים בחייהם הוא רק "labor", כלומר עבודה למטרות פרנסה, "מצאת החמה עד צאת הנשמה", אזי הם משמשים למעשה ככוח עבודה המבטיח את החופש של מעסיקהם. פועלים שאין להם שעות פנאי מבטיחים רק את החופש של בעלי ההון. הפנאי, לעומת זאת, הוא ממלכתו של ה-"useless" (חסר הערך), פעולות ומלאכות שבני האדם עושים אף על פי שהן והתוצרים שלהן לעיתים קרובות חסרות ערך מבחינה חומרית.

אך המקום ה"מייצר" את ה-"useless" עשוי להיות יצירתי למדי. מבחינה מסוימת, הפנאי הוא הזדמנות פז לחגוג דווקא את "חוסר השימושיות" המענג, כפעולת נגד החותרת תחת התרבות הנאו-ליברלית, שאינה חדלה לדרוש מבני האדם שכל תוצר, אובייקט או תפוקה יהיו שימושיים, יעילים, יצרניים, משתלמים, סחירים ורווחיים. הפנאי, בנהנתנות המופגנת שלו, מצליח לכאורה להימלט מאימת ה-"labor" ולכונן עצמו כאתר של "play", המתמקד במשחקיות מהנה, חופשית ומשוחררת.

והנה, ספרה של היוש מבקש לנתח לעומק תופעה שנדמה כי יש בה סתירה פנימית: "פנאי רציני". הספר מתמקד בתאוריה על "הפנאי הרציני" שנוסחה לראשונה על ידי רוברט סטבינס (Stebbins, 1982), שהבחין בין שלושה סוגי פנאי: "פנאי מזדמן", "פנאי מבוסס פרויקט" ו"פנאי רציני". באופן מיוחד, היוש טוענת כי עיסוקים הקשורים ב"פנאי רציני" נותנים מענה למימוש של ערכים רוחניים – ערכים שמתייחסים לערך (ולא רק לחומר), לתהליך (ולא רק למטרה), לחוויה (ולא רק לתוצר) ולמציאת רגעים של אושר בחיים.

כל המשתתפים במחקרה של היוש ציינו שהם מפיקים תגמול אמוציונלי מעיסוקי "הפנאי הרציני" שלהם – הכוונה היא לעיסוקי פנאי תובעניים, מתמשכים ועמלניים, כמו: אימוני יוגה, השטת יכטות, פרזול ורקמה. משתתפי הפעילויות האלה טענו שהם זוכים לתגמול אמוציונלי, שמבטא תחושה חיובית, הנאה רגשית וסיפוק עמוק. אותם מרואיינים תיארו את עיסוק הפנאי שלהם כ"נפלא", "כיף טהור", "מקסים", "יופי" ו"אושר" (היוש, 2018, עמ' 149).

אבל התחושות העילאיות האלה אינן נקשרות רק לפעילויות פנאי שהמטרה שלהן הנאה בלבד, אלא גם לעיסוקי פנאי שהופכים למקצוע. היוש מתארת התמקצעות ביוגה, למשל, כתהליך שבו הפנאי והתעסוקה אחד הם: התמקצעות ביוגה לשם תעסוקה, שתאפשר הרחבה של האני.

התבוננות בסיפורים השונים מלמדת על מבנה די קבוע שחוזר על עצמו: התאהבות בתחום פנאי מסוים, רצון להעמיק את הידע ולהתמקד באותו התחום, רצון לעסוק בתחום ולהקדיש לו את מרב הזמן, זיהוי של קריירה מקצועית, התמחות בתחום והפיכת העיסוק למקצוע. היוש מודה שאצל אלה שמזהים את הקריירה המקצועית ובוחרים לדבוק בה, הפנאי הופך להיות גם מקצוע, והמקצוע הוא למעשה גם הפנאי (היוש, 2018, עמ' 164).

הגאולה הרווחית שמייצרת חרושת הפנאי

התמזגות זו בין שני שדות סותרים – שדה ה-"labor" היום-יומי הסיזיפי ושדה ה-"work" המרגש ועתיר המשחקיות – מובילה לשאלות מטרידות: האם "תרבויות הפנאי הרציני" אינן איזושהי הארכה של שעות העבודה? סיפוח של הזמן החופשי כביכול למערכת היצרנית-הרווחית ואובדן הלגיטימיות של המשחקיות, השעשוע והנהנתנות לשמה? האם תחת עול הקפיטליזם, בני האדם מסוגלים לעסוק ב"פנאי רציני" בלי שום שיקולים כלכליים ויצרניים? אולי הטמענו את האידאולוגיה הקפיטליסטית במידה כה עמוקה, עד שהחלטה שלנו לבחור בפעילויות פנאי "רציניות" טומנת בחובה יותר מבדל מחשבה בנוגע לסיכוי למסחר את הפעילות, ולהפוך אותה לעסק מניב רווחים?

ניתן להוסיף ולשאול, מחד גיסא, מה פסול בכך שאדם הופך את פעילויות הפנאי, שהוא משקיע בהן זמן בהתכוונות רבה ובמלוא הרצינות, לאמצעי פרנסה? אך מאידך גיסא, מה האדם מפסיד בעידן הקפיטליסטי הנוכחי מכך שתמיד מקננת בראשו המחשבה "כמה כסף אני יכול לעשות מזה"?

אף מי שמתייחס למסחור של פעילויות הפנאי הרציניות שלו כהצלחה וגאולה ממלתעות הקריירה הקודמת המצמיחה שלו, אולי מעוניין, למעשה, להמיר שגרת עבודה דכאנית אחת במה שתתגלה כשגרת עבודה דכאנית אחרת?

ניתן לנסח שאלות אלה באופן קטגורי עוד יותר: אולי תופעת "הפנאי הרציני" פירושה קץ הפנאי, סוף המשחק, מחיקתו והמרתו של ה-"play" בשלל סוגי "labor" המשועבדים לדיאלקטיקה של היצע וביקוש, רווח והפסד, בשוק שהוא חופשי לבעלי האמצעים ובמסגרת של תחרות עסקית טורפנית?

היוש מדווחת על משיכה מינורית יחסית של המרואיינים לתוצר החומרי שמתקבל בסדנאות לנפחות או לקרמיקה למשל; כלומר מספר מועט של משתתפים בחרו בקורסים האלה, בגלל המשיכה לתוצרים רווחיים שהם ציפו להפיק במהלכם. החוקרת מפרשת את השאיפה של משתתפים מסוימים להפיק חפצי ערך מעיסוקי הפנאי שלהם כהשלכה של ערכים חומרניים (לעומת ערכים רוחניים) הרווחיים בחברה העכשווית גם על עיסוקי הפנאי (היוש, 2018, עמ' 171–172).

בכל זאת, היוש מציעה פרספקטיבה אופטימית על הפנאי – הפנאי כפרקטיקה שמכוננת לדעתה שינוי במציאות הדכאנית. היא סבורה כי הפנאי מאפשר לפרט, לכלול בחייו מטען רחב הרבה יותר מאשר סתם "בריחה" – הוא מאפשר לדעתה חירות ממעורבות, ממחויבות, מהגבלות, ממצוות, מסמכות ומחוקים, שמושפעים מההשפעות השליליות של המציאות הצרכנית ושל חיי היום-יום הדכאניים. החוקרת מתמקדת בפנאי שמאפשר למשתתפים לברוח ברוחם מכל מה שסוגר עליהם אל עבר מרחבים אחרים – מרחבים שמהווים חלופה לאילוצים ולמחויבויות של עולם העבודה, למחויבויות המשפחתיות ולערכים התרבותיים הצרכניים. היא מתכוונת לפרט שלוקח את גורלו בידיו, לפרט שפועל בחייו ללא לאות, כדי שיוכל בסופו של דבר לומר: "הייתי, והייתי מאוד" (היוש, 2018, עמ' 195).

החוקרת מתארת את תחושותיהם של מי שעוסקים באינטנסיביות בפעילויות של "פנאי רציני". אינני חולק על כך שאותם מרואיינים אכן חשו שהתחושות שהם תיארו באוזני היוש הן אותנטיות. ובכל זאת, תחושות השחרור, הסיפוק העצמי, והחתירה האנטי-דטרמיניסטית למימוש ומיצוי של האותנטיות – לעולם אינן מופיעות או מתקיימות בחלל ריק. התחושות האלה נוצרות, מעובדות ואף זוכות לעידוד בתוך מבנה חברתי קפיטליסטי שבו מרבית פעילויות "הפנאי הרציני" ממוסחרות.

השעבוד לפנאי ולתחביבים מייגעים

מנקודת מבט נאו-מרקסיסטית, חרושת התרבות בכלל וחרושת הפנאי בפרט מייצרות גם את הבעיה וגם את הפתרון (שאינו באמת פתרון). אם הבעיה היא שגרת היום-יום הקפיטליסטית המצמיתה והלחצים שהיא גורמת, אז אותה שיטה מעוררת לחץ אף מנפיקה את ה"פתרון": חרושת פנאי ענפה ומגוונת של שירותי התרגעות והפגת המתח באמצעות יוגה, פרזול והשטת יכטות – פעילויות פנאי מאורגנות וממוסחרות שמסייעות להמונים "למלא את המצברים" רק כדי שיוכלו להמשיך לשרת את השיטה, כלומר לשעבד בני אדם אחרים או להבדיל, לשאת בעצמם בעול השעבוד הקפיטליסטי כפועלים שאין להם מה למכור זולת גופם. כפי שקובעים תאודור אדורנו ומקס הורקהיימר (2003), "על בעל הפנאי להתיישר עם תעשיית התרבות" (עמ' 162); כלומר ההמונים העוסקים בפעילויות של "פנאי רציני" למעשה מנציחים את השיטה ומסייעים לה להמשיך לשלוט עליהם במלוא הרצינות, בשעות העבודה ובשעות ה"פנאי" שלהם כאחד.

אך גם אם העוסקים בפעילויות "הפנאי הרציני" הם בסך הכול מריונטות בידי השיטה, שממקמת אותם לצרכיה בשוק העבודה ובשוק הפנאי – הרי שהמריונטות

האלה לפעמים מאושרות, לפעמים מסופקות, לפעמים מרוצות ולפעמים אף מעזות להתנגד באופן סמלי ל"גורמים המעכבים בחיי היום-יום" (היוש, 2018, עמ' 195). ובכל זאת האושר המופק משלל פעילויות הפנאי שמתארת היוש בספרה הוא אושר הנקנה בדרך כלל בכסף, ולעיתים בהרבה מאוד כסף. זהו אושר שאופן ייצורו מותווה ומכוון על ידי המערכת הקפיטליסטית, שחרושת הפנאי היא אחת מזרועותיה הפעלתניות, אותה חרושת, שבמתכונתה הישראלית, היא פרטית או מופרטת ברובה הגדול.

זו חרושת פנאי משומנת אשר מתופעלת על ידי יזמים המציעים מגוון קורסים, סדנאות, הכשרות ומסגרות לימוד בשלל תעריפים ללקוחות ממגוון מעמדות חברתיים, המוכנים להכניס אף את שעות הפנאי שלהם לתוך סד של לוחות זמנים, תשלומים והתחייבויות פורמליות ורגשיות. לקוחות אלה מוכנים לשלם לא מעט תמורת הזכות לעבוד קשה, ואף קשה מאוד, בשעות הפנאי.

אני טוען שמותר לפקפק בכך שהנאתם של ההמונים מהשתתפותם הפעילה בחרושת הפנאי היא ההנאה האוטנטית, האמיתית, המהימנה והכנה שהם מתארים באוזני החוקרת. מותר לחשוד בהנאתם, במיוחד כשהיא מופקת באמצעות התמסרות, וכמעט התמכרות, לתחביבים מייגעים ותובעניים במיוחד, שמא הנאה זו היא תותבת, ולא אורגנית, כלומר הנאה המעוצבת, מוצרנת ומושרשת בלבבות ההמונים באמצעות שטיפת מוח שיווקית מתוחכמת, שממריצה תהליכים של שכנוע עצמי עמוק, אך שגוי.

כך או אחרת, הפנאי הוא עניין רציני. "פנאי רציני", במיוחד, ממחיש "תרבות וצריכה אחרת בימינו", שבעצם אולי אינה אחרת כל כך.

מקורות

- אדורנו, ת"ו והורקהיימר, מ' (2003). תעשיית תרבות: נאורות כהונאת-המונים. בתוך הנ"ל (עורכים), **אסכולת פרוקפורט: מבחר** (עמ' 158–197). בני ברק: ספרית פועלים.
- היוש, ט' (2018). **פנאי רציני: על תרבות וצריכה אחרת בימינו**. תל אביב: רסלינג.
- עילם, י' (2012). הגדרת התרבות ועניין המשמעות. **עיונים בחקר התרבות**, 1, 11–30.
- Arendt, H. (1958). *The human condition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Benjamin, W. (1955). *Illuminations*. Glasgow: Fontana.
- Parker, S. (1983). *Leisure and work*. London: Unwin Hyman.
- Roberts, K. (1978). *Contemporary society and the growth of leisure*. London: Longman.
- Rojek, C. (1997). "Leisure" in the writings of Walter Benjamin. *Leisure Studies*, 16(3), 155–171.
- Stebbins, R. (1982). Serious leisure: A conceptual statement. *Pacific Sociological Review*, 25(2), 251–272.
- Stebbins, R. (1992). *Amateurs, professionals and serious leisure*. Montreal: McGill University Press.
- Tinkcom, M. (2002). *Working like a homosexual: Camp, capital, cinema*. Durham & London: Duke University Press.
- Williams, R. H. (1982). *Dream worlds: Mass consumption in late nineteenth century France*. Berkeley: California University Press.